

A kivitelezhető és a működőképes szocializmus

A jelenleg Angliában élő kiváló lengyel közgazdász e fejtegetését a *New Left Review* 1985 szept.–októberi (153.) számából vettük át a szerző szíves engedelmével. A szövegen néhány kisebb rövidítést ejtettünk.

Alec Nove „A kivitelezhető szocializmus gazdaságtana”¹ című munkája fontos állomás a szocializmus jelenkori irodalmában. Nemcsak azért, mert következetesen és egészében véve sikerrel veszi fel a harcot egy sor hosszú életű mítosz ellen, hanem azért is, mert megpróbálja bemutatni – vagy legalábbis felvázolni – a „kivitelezhető szocializmus” alapvető vonásait. Nem hiszem, hogy minden olvasót kielégít majd a könyv ez utóbbi része, amely csak egy az öt közül; annál is kevésbé, mert a szerző szándéka szerint a többi fejezet csak bevezető. Ahhoz azonban mindenképpen elég konstruktív, hogy tárgyszerű viták alapjául szolgáljon. A „kivitelezhető szocializmus” körvonalazása nem az egyetlen olyan alkotóeleme a műnek, amely gyümölcsöző vitákra indíthat a jelenkori szocializmus problémáival kapcsolatban. Nove számos problémát tárgyal, és mivel saját álláspontját soha nem rejti véka alá, várhatóan épp oly számos csodálója lesz, mint ellenzője, és kevés olvasóját fogja hidegen hagyni. Ami engem illet, a könyv fő vonalával egyetértek, így e cikket nem a mindenáron való vitázhatnék szülte, hanem Nove üdvös kezdeményezése kapcsán szeretnék kifejteni néhány gondolatot a szocializmusról. Mondanom sem kell, hogy az itt tárgyalt kérdések elsősorban engem foglalkoztatnak, így aztán nem lehet elvárni, hogy híven és méltányosan tükrözzék

a Nove könyvében felvetett kérdéseket, s még kevésbé azt, hogy összefoglaló képet adjanak ezekről.

I. A kivitelezhető, a létező és a marxista szocializmus

(...) Úgy tűnik, Alec Nove szerint a kommunista „létező szocializmus” nem szocializmus. Ez a válasz azonban túl egyszerű lenne, és nagyon is megfelelne annak a szélsőbalos megközelítésnek, amelyet maga Nove cáfolt meg igen meggyőző módon s amely szerint a szovjet kísérlet irreleváns, mivel nem szocialista. Itt tehát probléma van. A szocializmus fogalma a tulajdonjogok egy sajátos értelmezését foglalja magában, azaz egy olyan tulajdonrendszert, amelyben a *társadalom* ténylegesen rendelkezik a termelőeszközökkel, és azokat a maga javára fordítja. Másutt már megpróbáltam rámutatni arra, hogy ha e fogalmat nem formálisan értelmezzük, akkor a tőke köztulajdonba vétele (államosítása) nem azonosítandó *eo ipso* a társadalmi tulajdonba vételével.² A kommunista országok hivatalos ideológiája szerint az államosítás egyenlő a társadalmasítással; ezt azzal támasztják alá, hogy a termelőeszközöket egy szocialista állam veszi át, amely az aktív népeiséget, és bizonyos idő elteltével „az egész népet” képviseli.³ Nem hinném, hogy a szólásszabadság birtokában sokan értenének egyet ezzel az állítással, bár tapasztalataim szerint kevesen tartózkodnak attól, hogy szocializmusnak nevezzék a kommunista országokban a szocializmus marxista elmélete nevében létrehozott rendszert (rendszereket). Ha megvonjuk a kommunista országoktól a szocialista „címet”, ezzel a szocializmust eleve egyfajta alapvető szeplőtlenséggel ruházzuk fel, és eleve kizárjuk a negatívumokat a definícióból. A valóság tárgyilagos szemlélője számára ez elfogadhatatlan, ezért — legalábbis a jelen írás céljaira — a vita legmegfelelőbb kiindulópontjának Schumpeter institutionális szocializmus-definíciója tűnik. „Szocialista társadalomnak nevezzük azt az intézményes modellt, amelyben a termelőeszközök és a termelés egésze fölött egy központi hatóság rendelkezik, másszóval amelyben az az irányító elv, hogy a társadalom gazdasági ügyei a közszférába és nem a magánszférába tartoznak.” Ez összeegyeztethető azzal, amit Schumpeter a „szocializmus kulturális meghatározatlanságának” nevez. „Egy társa-

dalom lehet teljes egészében és valóban szocialista, vezesse bár teljhatalmú uralkodó vagy álljon a lehető legdemokratikusabb szervezeti alapokon; legyen bár arisztokratikus vagy proletár; teokratikus és hierarchikus, vagy ateista ill. vallásilag közömbös; legyen bár fegyelmezettebb, mint egy modern hadsereg vagy fegyelmezetlen; aszketikus vagy eudémonista, energikus vagy puhány; a jövőre vagy csak a jelenre orientált; legyen bár harcias és nacionalista vagy békés és internacionalista; egyenlőségpárti vagy nem; vallja bár az urak vagy a rabszolgák morálját; legyen művésze szubjektív vagy objektív, életformái individualisták vagy uniformizáltak; és — ami néhányunk szemében önmagában is elegendő lenne a csatlakozáshoz vagy a megvetéshez — termeljen ki felsőbb- vagy alsóbbrendű embereket legméltóbb vagy legméltatlanabb tagjaiból.”⁴ Ebben az értelemben a „létező szocializmus” tehát szocializmus, és nagyon is kivitelezhető.

A probléma egy további vetülete az, hogy kivitelezhető-e a kommunizmus marxi elképzelése, amely magában foglalja a szocializmust mint a kommunizmus első szakaszát. Ez azért fontos, mert a marxi elképzelést gyakran használják a „valódi szocializmus” egyes konkrét jelenségeinek magyarázatára, illetve nemegyszer mint modellre hivatkoznak rá, amely — akár mert alkalmazták, akár mert mellőzték — indokolja a jelenkori szocialista gyakorlat hiányosságait. Alec Nove nagy figyelmet szentel ennek a kérdésnek (a „Marx öröksége” c. első rész könyvének csaknem egynegyedét teszi ki). Rámutat a szocializmus joggal vagy jogtalanul marxistának nevezett politikai gazdaságtanának utópikus elemeire, és elveti az utópikus baloldali-fundamentalista elmeszüleményeket. „Véleményem szerint — írja —, bizonyítható, hogy a marxi gazdaságtan vagy *irreleváns*, vagy *félrevezető* minden olyan kérdésben, amellyel egy létező szocialista gazdaság szükségszerűen szembekerül”.⁵ A „létező szocializmus” gyakorlata minden kétséget kizáróan bizonyítja, hogy Marx számos eredeti elképzelését (illetve az 1917-es forradalom előtt és után fellépő követőinek kidolgozottabb elméleteit) soha nem lehetett megvalósítani, vagy rövid úton ejteni kellett. Ez nemcsak az olyan általános elképzelésekre áll, mint a társadalmi és nemzetiségi konfliktusok megszűnése a szocializmus diadala után, mint a hiány megszüntetése (Lenin és Hruscsov egyaránt megígérte kortársainak, hogy még életükben elkövetkezik a bőség), vagy a

„munkamegosztás igájának” eltűnése (Marx). Vonatkozik ez olyan, látszólag józanabb intézkedésekre is, mint a pénz eltörlése, a közvetlen munkaegység bevezetése a gazdasági kalkulációkba, a jövedelmek elosztásának teljes egyenlősége (senki sem kereshet többet, mint egy szakmunkás), az ingyenes szolgáltatások arányának állandó növekedése, a személyes örökösödési jog megszüntetése abból a célból, hogy mindenki egyenlő esélyekkel induljon az életben, és így tovább. A piacot sem sikerült teljes egészében száműzni, és itt nem is a közelmúlt reformjaira gondolok, hanem magára a sztálini utasításos gazdaságra, amely a fogyasztói javak piacán és a munkaerőpiacon érvényesített gyakori korlátozásokat mint az eredeti elvektől való eltérést tüntette fel, és nagy erőfeszítéseket tett kiküszöbölésükre, miközben a mezőgazdaságban mind a kolhozpiac, mind az egyéni parcellák nélkülözhetetlenek bizonyultak a rendszer pusztá fennmaradásához is.

Nove könyvének olvasója ennél jóval átfogóbb képet fog kapni arról, miért kivitelezhetetlen a szocializmus marxi koncepciójának számos alapvető eleme. Ám ez csak a dolog egyik oldala. Hiszen még ha nem vesszük is figyelembe az olyan szélsőséges és rövid életű kísérleteket, mint amelyeket Mao és Castro tett az anyagi ösztönzők megszüntetésére, akkor is megállapíthatjuk, hogy a szovjet és a legtöbb szocialista gazdaság a piaci mechanizmusok közreműködése nélkül működik, mintha az egész „egyetlen üzem” vagy legalábbis egyetlen nagy vállalat volna. A pénz általában passzív tényező marad, és az anyagi erőforrások elsősorban természetbeni juttatások formájában kerülnek elosztásra, egy erősen centralizált és hierarchikus tervgazdaság keretében, amely a felsőbb szervek preferencia-skáláján megállapított „közérdeket” hivatott szolgálni. Akadnak még más hasonló jellegzetességek is, de a rendszer utasításos – vagy mondhatjuk így is, centralista – működési elvei különösen meggyőzően mutatnak rá Marx gazdasági koncepciójának kivitelezhető voltára. Az utasításos gazdaság kivitelezhetőnek bizonyult, és ha alapjait helyesen vezetjük vissza Marxhoz – vagy legalábbis egy némileg ellentmondásos kép fő motívumaként tekintjük –,⁶ akkor az elemi logika szerint el kell ismernünk, hogy ezeket az eszméket igenis meg lehet valósítani.

Nemrég részt vettem egy vitában, amelyet az Olasz Szocialista Párt vezető teoretikusa, Luciano Pellicani kezdeményezett a marxi elméletnek (vagy ideológiának) a „létező szocializmus” létrejöttében betöltött szerepéről. Pellicani közvetlen kapcsolatot vélt felfedezni a sztálinista terror és ama marxi elképzelés között, amely szerint a szocializmus piac nélküli gazdaság.⁷ Véleményem szerint ez túlzott leegyszerűsítés, amennyiben figyelmen kívül hagyja azt, hogy a különböző történelmi folyamatok közvetítő szerepet játszhatnak egyes eszmék elfogadásában ill. elvetésében. Az utasításos gazdaság esetében például a komoly elemzésnek nemcsak azokat a követelményeket kell figyelembe vennie, amelyeket az erőszakos iparosítás kényszerített rá különböző elmaradott országokra, hanem a totalitárius állami bürokrácia követelményeit is: a „párt vezető szerepe” szent és sérthetetlen elvébe foglalt bürokrácia fenntartása a kommunista irányítók első számú célja. E két követelményrendszer kölcsönhatása hozta létre azt az ideológiát, amelyben a szovjet modell *per definitionem* marxista, a marxizmushoz való tényleges kapcsolatától függetlenül. Ennek az ideológiának a zászlaját lobogtatva vezették be az állam gazdasági monopóliumát és a parancsgazdasági rendszert Kelet-Európában (valamint Kínában, Kubában és más országokban) a második világháború után. Személyes tapasztalatból tudom, hogy a „népi demokráciák” gazdaságának szovjetizálásában nem kis szerepe volt ennek az ideológiának.

Így hát egyetérték Novével, aki felsorolván a Szovjetunió rendszerét befolyásoló feltételeket, az alábbi következtetésre jut: „Akárhogy is, a „tisztá ideológia”, még ha definiálható is, soha nem volt és nem is lehet egyedül döntő azokban a valós világban hozott döntésekben, amelyeknek közük van valamilyen gyakorlati követelményhez.”⁸ Ugyanakkor – s itt sem Novével vitatkozom, csak egy másfajta interpretációt kívánok adni –, az a tény, hogy Marx végül is centralista és piac-ellenes nézeteket vallott a jövő szocialista gazdaságáról, és hogy a marxi elméletet így értelmezték (és értelmezik ma is), befolyással volt a szovjet típusú gazdasági rendszerek kialakulására. Ezért a *marxista* szocializmus kivitelezhetőségének kérdését nem lehet egy kézlegyintéssel elintézni.

A félreértések elkerülése végett talán nem haszontalan megjegyezni, hogy az eddigiekben a marxi elmélet relevanciáját kizárólag a máig kivitelezhetőnek bizonyult — azaz a „létező” — szocializmus szempontjából vizsgáltuk. Nyilvánvaló azonban, hogy a marxi elmélet — elsősorban a politikai gazdaságtan területén — általában lényegesnek minősíthető a szocializmus szempontjából, mivel hatásosan bírálja a kapitalizmust, amelynek tulajdonjogi rendszere nemcsak a vagyon- és a jövedelemelosztást és az erőforrások elosztásának szempontjait befolyásolja, hanem az emberi viszonyok szinte minden területét. E tágabb megközelítésben azt lehet mondani, hogy a marxizmus — közvetve vagy közvetlenül — még a modern nyugati „jóléti államra” is hatással volt, amennyiben az állam ott is beavatkozik a piac működésébe, újra elosztja a jövedelmeket, szociális intézményrendszert hoz létre és így tovább. Így vagy úgy, a működőképes szocializmus minden elmélete, a Nove könyvében leírtat is beleértve, sokat köszönhet a marxi eszméknek.

II. A működőképes szocializmus

Remélem, sikerült bebizonyítanom, hogy nem a szocializmus kivitelezhető volta problematikus. Inkább az a kérdés, hogy *működőképes* rendszer-e a szocializmus — e kifejezésen nem pusztán a fennmaradás képességét értve. Az én szememben a „működőképes szocializmus” fogalma olyan rendszert jelent, amely meg tudja oldani a mai gazdaságok és társadalmak előtt álló problémákat. Talán szükségtelen hozzátennem, hogy nem abszolút értelemben vett megoldásokra gondolok, hiszen ma már kevesen vonnák komolyan kétségbe Clark Kerr megállapítását, mely szerint „többé nincs egyetlen megoldás az emberiség összes bajára”.⁹ Csakis relatív előnyökre és hátrányokra gondolhatunk, és vigyáznunk kell, hogy egy-egy esetet ne terjesszünk ki olyan területekre, ahol érvényét veszti.

Az olvasó hamar rá fog jönni, hogy Alec Novét elsősorban a szocializmus így értelmezett működőképesége érdekli; a *működőképes szocializmus kivitelezhetőségét* — azt a kérdést, hogy megvalósítható-e a működőképes szocializmus és hogyan — csak másodsorban tárgyalja, őszintén szólva kevésbé kidolgozottan

ill. meggyőzően. Elemzésének logikai menete a következő négy kérdésben foglalható össze: 1. Miért képes vagy tűnik képesnek a szocializmus érvényes megoldásokkal szolgálni? (Nove válasza nem korlátozódik a „Szocializmus: miért?” című bevezetésre, hanem az egész könyvön végigvonul). 2. A kommunista „létező szocializmus” miért nem tudott ilyen megoldásokat nyújtani? (Lásd a szovjet kísérletről szóló második részt és a reformmodellekről szóló harmadik részt). 3. Miféle szocializmus lenne képes e feladatra? (Ötödik rész: „A kivitelezhető szocializmus”). 4. Hogyan valósítható meg a működőképes szocializmus? (Lásd a kapitalizmusból, a „létező szocializmusból”, és a harmadik világ országainak jelenlegi struktúráiból való átmenetről szóló negyedik részt; megint csak a könyv többi fejezetei is érintik).

Első lépésként, Nove igen helyesen elveti azt a gondolatot, hogy a bőség a szocializmus természetes környezete – ez nemcsak jelenleg (nyilvánvalóan) nem áll, hanem potenciálisan sem. A szocializmusnak a *hiány* közegében kell bizonyítania működőképességét; vagyis olyan helyzetben, amikor az erőforrások elosztása konfliktusokat teremt egymással versengő érdekek között, tehát az egyének, a csoportok és a társadalom egészének érdekei ellentétben állnak egymással. Ez nem azt jelenti, hogy az egyének vagy csoportok nem látnak messzebb saját közvetlen érdekeiknél, sem hogy képtelenek – önszántukból és nem buzdításra – világosabban látni a saját érdekeik és a közérdek kapcsolatát. Azt viszont jelenti, hogy az érdekkonfliktusok létét normális jelenségnek kell tekinteni, és nem a múlt osztálytársadalmának maradványát, vagy az imperialista összeesküvés hatását kell benne látni. A szocializmus nem szünteti meg és soha nem is lesz képes megszüntetni a társadalom *gazdasági problémáit*; csupán a probléma másfajta kezelését nyújthatja: a közintézmények tudatos beavatkozását, az egész közösség nevében cselekvő „látható kezét”. A régi – szép vagy csúf – időkben a szocialista recept egyszerű volt és megingathatatlan: a tudatos tervezésnek *kell* a személytelen piac helyébe lépnie. A bizonyosság azóta megingott és a szocialista gazdaságtan fő gondja az lett, hogy meghatározza a piac és a tervezés viszonyának helyes elveit és arányait. A bizonyítási kötelezettség a szocializmus ügyének védelmezőit ma sokkal nehezebb feladat elé állítja, mint valaha.

Alec Nove érvelése a szocializmus (tegyük hozzá azonnal, a

mérsékelt szocializmus). mellett olyan pillérekre nyugszik, amelyekre a *piac hiányosságai* ismerős címszava alá rendelhetünk. A piac azért nem képes biztosítani az erőforrások hatékony elosztását, mert egyre nagyobb a piaci verseny valóságos és feltételezett működése közötti eltérés. Az utolsó oldalon Nove így vonja le az egész könyvön végigvonuló probléma tanulságát: „Egy valódi magánvállalkozói gazdaságnak talán vannak előnyei az úgynevezett ‚kivitelezhető szocializmussal‘ szemben; csak hogy a ma ismeretes gazdaságok ettől igen távol állnak, mégpedig magából a rendszer természetéből fakadó okok miatt”.¹⁰ Talán nem túl szerencsés, hogy Nove nem fejti ki részletesebben a piac hiányosságaira vonatkozó gondolatait, de a szövegből kiderül, hogy itt nemcsak a jól ismert oligopólium jelenségére (kevés eladó versenye) utal, hanem az egész piaci mechanizmusra, működjön bár számos kisvállalkozóval. Nove nem ért egyet azzal, hogy egyedül a piac képes hathatósan szabályozni a gazdasági eszközök elosztását, mivel elfogadhatatlannak tartja az általános egyensúly-elméletben szereplő tökéletes verseny-koncepció elvont feltételrendszerét.¹¹ Különböző külső tényezők („az adott tranzakción kívüli”, közvetett hatások) miatt a ráfordításra, haszonra vonatkozó számítások nem esnek egybe magán és társadalmi szinten. Az erőforrások teljes kihasználását (elsősorban az emberi erőforrásokét, amelyeknek a munkanélküliség okozta elpazarlása súlyos gazdasági, társadalmi és kulturális következményekkel jár) aláássa egyrészt a piac hullámozása, másrészt a profit-központú magánvállalkozói gazdaság állandó tendenciája arra, hogy elkerülje az elosztás szabályozását, amely biztosíthatná a valós kereslet megfelelő szintjét. A tulajdon megoszlása, amely jelentős mértékben meghatározza a piacon gyakorolt hatalmat, nem áll valóságos kapcsolatban sem jelenlegi, sem múltbeli gazdasági érdekekkel. Az úgynevezett „leendő piacok” nem adhatnak útmutatást várható technológiai vagy szerkezeti változásokra nézve, s így nem szolgáltathatnak információkat hosszútávú racionális befektetésekkel kapcsolatos döntésekhez sem.

Hosszan sorolhatnánk még a piac hiányosságait, de el kell tekintenünk ettől. A kérdés az, hogy a tulajdonviszonyok messzemenő átalakítása révén a szocializmus képes-e orvosolni ezeket a hiányosságokat, és milyen mértékben, vagyis születnek-e belőle újfajta participációs attitűdök és motiváltság, biztosítja-e a makro-

ökonómiai tervezés révén az árak és bérek viszonyának megfelelő alakulását s ezzel a nemzeti összterméknek a teljes foglalkoztatottság mellett történő felhasználását, közvetlen információkra támaszkodnak-e a beruházásokkal kapcsolatos döntések, és így tovább. Röviden, a kérdés az, képes-e a szocializmus megteremteni annak feltételeit, hogy az erőforrásokat a társadalmi költség és haszon kritériumai alapján osszák el, és ezeket makro-ökonómiai szinten összehangolják? Mint már jeleztük, Nove két lépésben kísérel meg választ adni erre a kérdésre.

A második rész a szovjet és a „reformista” kommunista gyakorlatot vizsgálja, nemcsak Magyarországon és Jugoszláviában, hanem meglepő módon Kínában és Lengyelországban is, ahol a reformista törekvések vagy nagyon újkeletűek, vagy csak a mezőgazdaságban érvényesülnek. Ez a rész bizonyos értelemben az első rész ellentétje, mivel nem a piac, hanem a *tervezés hiányosságait* elemzi. A szovjet gazdasági rendszert illetően Nove roppant kritikus, világos és – a kérdés elismert szakértőjeként – nagy horderejű elemzést nyújt. A tervezés kudarcának okai között első helyen a „történelmi éretlenség fokán” végbement „szocialista átmenetet” (Schumpeter) említi, majd a társadalmi konfliktusokat és a totalitárius államigazgatás valamint az utasításos gazdasági rendszer intézményeinek szoros kölcsönhatását. Ez utóbbi döntő fogyatékosága a köztulajdonra épülő tervezés fogalmának „torzító túlzása”: virtuálisan korlátlan államosítás, a vállalatok működését a legapróbb részletekig megszabó központi tervezés, a külvilággal fenntartott gazdasági kapcsolatok szigorú szabályozása stb. Jellemző módon a szovjet rendszer egyre kevésbé képes arra, hogy megfelelő alternatívákat találjon, sőt arra is, hogy összehangolja a termelést és az elosztást; a terveknek nemcsak optimális, hanem következetes volta is távoli céllá válik. A piaci kapcsolatok helyébe állított tervutasításos rendszer és természetbeni elosztás nyilvánvalóan képtelen arra, hogy megszüntesse az egyének és az egyes szervezeti egységek elidegenedését; ezek mind inkább a maguk pecsenyéjét sütik és nem törődnek a közjó gyarapodásával. Alig vagy egyáltalán nem sikerült a „külső tényezők integrálása”; a mértéktelenül költséges modernizáló törekvések egyre kevésbé képesek áttörni a rendszer konzervatív páncélját (kivéve néhány elsőbbséget élvező szektorban, mint a fegyverkezés vagy

a világűr meghódítása); a fogyasztókkal való törődés is megkérdőjelezhető, főként az igényekhez viszonyítva.

Az igazi „reform-modellt” kínáló Magyarországgal és Jugoszláviával kapcsolatban Nove ítélete kevésbé szigorú, noha a róluk festett kép sem éppen rózsás. Itt a szerző nem igazán pontos sem a javulást okozó, sem a még létező súlyos hiányosságokért felelős rendszerbeli tényezők leírásában. Ez annál is sajnálatosabb, mivel nyilvánvaló, hogy „kivitelezhető szocializmusához” Nove valamilyen középutat keres a szabadvállalkozók magángazdasága és a merev szovjet-típusú tervgazdaság között. Néhány itt felmerülő problémára később még visszatérek.

A harmadik részben a „kivitelezhető” (vagyis az én felfogásomban a működőképes) szocializmus képét vázolja fel a szerző. E rendszer két pillére a többpártrendszerű demokrácia, időszakos parlamenti választásokkal, és a tulajdonjogok sokfélesége (központilag ellenőrzött és irányított állami vállalatok; állami tulajdonban lévő közületi vállalatok, amelyek teljes autonómiát élveznek és vezetőségük beszámolóval tartozik a dolgozóknak; szövetkezeti vállalatok; kisebb magánvállalatok, amelyek világosan megszabott keretek között működnek; szabadúszók: újságírók, vízvezeték-szerelők, művészek stb.). Érdemes teljes egészében idézni azt a kilenc pontot, amelyben Nove összefoglalja e társadalom alapelveit.

„a) Az állami, társadalmi és szövetkezeti tulajdon túlsúlya és a termelőeszközök széleskörű magántulajdonának hiánya.

b) A szerkezeti jelentőséggel bíró nagyobb beruházások tudatos tervezése egy olyan hatóság által, amely beszámolóval tartozik egy választott testületnek.

c) A mikroökonómiai folyóügyek központi irányításának korlátozása azokra a területekre (és döntéstípusokra), ahol ez elkerülhetetlen az információs, technológiai és szervezeti koncentráció hozta megtakarítások és jelentős külső tényezők miatt.

d) A kis méretek előnyben részesítése a részvétel maximalizálása és az „odatartozás” érzésének növelése érdekében. A centralizált és monopolizált szektorokon és a magánvállalatok korlátozott területén kívül a vezetés beszámolóval tartozik a dolgozóknak.

e) A javak és szolgáltatások termeléséről és elosztásáról, amikor csak lehetséges, az érdekelt felek közötti tárgyalások hiva-

tottak dönteni. Világosan el kell ismerni, hogy ez maga után vonja és megköveteli a konkurenciát, mint a döntések előfeltételét.

f) A munkások szabadon választhatják meg munkakörüket és változtathatnak szakmát. Ha kívánják, dolgozhatnak szövetkezetben vagy saját számlájukra (pl. egyéni gazdaságban, műhelyben, szolgáltatási egységben).

g) Mivel a korlátlan piaci mechanizmus idővel megsemmisítené önmagát és túrhetetlen szociális egyenlőtlenségeket teremtene, az állam alapvető feladata, hogy meghatározza a jövedelempolitikát és az adók (és különbözeti járadékok) kivetését, korlátozza a monopóliumok hatalmát, és általában véve lefektesse a piaci verseny alapvető szabályait és korlátait. Bizonyos területeken (pl. oktatás, egészségügy stb.) a piaci kritériumok természetesen nem lennének érvényesek.

h) El kell ismerni, hogy a munka adminisztratív irányításának elkerüléséhez szükség van bizonyos fokú anyagi egyenlőtlenségekre, de támogatni kell az erkölcsi ösztönzőket és tudatosan korlátozni az egyenlőtlenségeket. A munkalehetőségek biztosítása élvezzen elsőbbséget a mikroökonómiai szintű nyereségszerzéssel szemben.

i) Az irányítók és irányítottak, a gazdasági vezetők és vezetettek közötti különbségek megszűnése józan ésszel nem várható, de gondoskodni kell a hatalommal való visszaélés korlátozásáról és a lehető legszélesebb körű demokratikus véleménycseréről.”¹³

Nove, aki szemmel láthatóan szüntelen szellemi csatát folytat a balos-dogmatikus és utópikus nézetek ellen, különös gonddal tanulmányozza, hogy modellje kiérdemli-e a szocializmus nevet. Véleményem szerint aggodalma fölösleges, nemcsak a lényegét illetően, hanem azért is, mert minden egyes támadás, mely azt vetné a szemére, hogy elgondolása nem kellően szocialista, ugyanannyi ellentámadással egyensúlyozható, vagyis a szocializmus meggyőződéses, sokat tapasztalt hívei is bírálhatnák azért, mert koncepciója túlságosan is szocialista... Ennél súlyosabb probléma az, hogy egy ennyire heterogén elemekből álló rendszer működhet-e egyáltalán és ha igen, hozhat-e elfogadható eredményeket. Igazi vitába persze még belefogni sem érdemes, amíg nem határoztuk meg sokkal világosabban, mit jelent az állami, a társadalmi és a szövetkezeti tulajdon *túlsúlya*, illetve az, hogy a magántulaj-

don *nem ölt nagy méreteket*. Persze gyakorlatilag lehetetlen ennek a végére jutni, mert a vita mindaddig folytatódik, amíg a problémák fennállnak. Ami engem illet, vannak ugyan fenntartásaim, de mindent egybevetve végül is kivitelezhetőnek tartom Nove elgondolását; nemcsak azért, mert mindkét fél tapasztalataival számol, hanem azért is, mert kellően rugalmasnak tűnik ahhoz, hogy alkalmazkodjon a feszültségekhez és konfliktusokhoz, anélkül, hogy töréshez vezetne. E kivitelezhetőség árát — a dicsfény és az ezeréves ígéretek elvesztését — pedig szerintem érdemes megfizetni.

III. Működőképessé tehető-e a „létező szocializmus”?

Mint már említettem, Nove könyvének legkevésbé kidolgozott része az, amelyben azt tárgyalja, hogyan valósítható meg a működőképes szocializmus. Ez talán annak tudható be, hogy a szerzőt elsősorban a nyugati szocializmus kilátásai foglalkoztatják, itt pedig a kivitelezhetőség és a működőképesség szorosabban függ össze, mint másutt, mivel elfogadott elv, hogy a szocialista kormányt demokratikus választások hatalmazzák fel a hatalom megszerzésére és gyakorlására. Ami a harmadik világot illeti, „a szocializmus nevében megvalósítandó gazdasági fejlődés sokakat vonz”, a könyv azonban elsősorban a „modern ipari országokban ‚kivitelezhető szocializmussal’ foglalkozik”.¹⁴ A Szovjetuniót és a kelet-európai országokat Nove persze ebbe a kategóriába sorolja, de jobban foglalkoztatja a piaccal és a kis magánvállalkozásokkal stb. kapcsolatos előítéletek elosztatása, mint az, hogy lehet-e a „létező szocializmusból” működőképes rendszert csinálni. Érdeklődésem és eddigi munkám tapasztalatai engem személy szerint inkább ez utóbbi probléma felé terelnek, és ezért az alábbiakban ezt szándékozom tárgyalni; ugyanakkor igyekszem számításba venni azt is, mit jelent a „létező szocializmus” jövője általában a szocializmus jövője szempontjából. Abból indulok ki, hogy a létező és a működőképes szocializmus közötti szakadék létét kellően bizonyítja mind Nove könyve, mind egyéb írások, többek között Kornai meggyőző érvelése, aki a kudarc okait nem valamely egyedi gazdaságpolitikában, hanem magában a létező rendszerben látja.¹⁵ Szeretném azonban leszö-

gezni, hogy nézetem szerint a kommunista országokra nem az azonnali gazdasági összeomlás, hanem egy folyamatos stagnálás vár, amely — cáfolva a szocializmus deklarált történelmi fensőbbrendűségét — csak még nyilvánvalóbbá teszi, mennyire irracionálisan magas árat követel ez a rendszer az emberi jogok és értékek terén.¹⁶

Induljunk ki abból, hogy Nove szerint a működőképes szocializmus politikai bázisa a *többpártrendszeren és a rendszeres parlamenti választásokon alapuló demokrácia*. Ez a politikai pluralizmus egyetlen helyes értelmezése, szemben egyes szovjetológusok bonyolult fejtegetéseivel, akik hajlamosak pluralizmusnak minősíteni az egypárt-állam apparátusának különböző frakciói közötti versengést. Mindenek előtt tisztáznunk kell, hogy van-e jelentősége a politikai pluralizmusnak a működőképes szocializmus *gazdasága* szempontjából? Csakis határozott „igennel” felelhetünk a kérdésre, mivel a gazdasági folyamatok nem támaszkodhatnak kizárólag a piaci mechanizmusokra, továbbá számos, a gazdaságon kívüli tényezőkkel számot vető alapvető döntést állami testületeknek kell meghozniuk, márpedig ez politikai folyamat. Az ilyen döntések önmagukban véve gazdaságilag legitim döntések — az lenne illegitim, ha a piacra bíznák őket —, és csak valódi politikai kontroll és felelősség hiányában válnak önkényessé, továbbá ha nincsenek szabadon megvitatható, támogatható vagy elvethető alternatívák. Ekkor ugyanis az *információk áramlása* szükségszerűen eltorzul, s nem éppen véletlenül, ami egy bizonyos fokig szinte elkerülhetetlen, hanem szándékosan, a hatalmon lévő elit és az elitet támogató rétegek érdekeinek megfelelően. A *motivációs struktúra* is ennek megfelelően alakul: ha nem lehet valóságosan befolyásolni a politikai döntéseket, akkor senki nem gondol a részvételre, és a külső hatások mézesmadzagjára többé-kevésbé érzékenyen reagáló ember gazdasági viselkedésformáiból aligha fejlődhet ki a közös célokat interiorizáló várva várt szocialista magatartás. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy a politikai pluralizmus önmagában véve elegendő az ilyen magatartás kifejlesztéséhez, sem azt, hogy feltétlenül pozitívan hat a „látható kéz” működésére a gazdasági életben. Ugyanis figyelembe kell venni a választási ciklus előidézte hullámzásokat is, a döntéshozatal időemésztő folyamatát, a konfliktusokat érdek és népszerűség, hosszú- és rövidtávú tervezés között stb. Minden-

az esetre a kommunista országok gyakorlata világosan bebizonyította, hogy a politikai pluralizmus hiánya a közösségi létet alapjaiban ássa alá, és szélesre tárja a kaput a fenti értelemben vett önkény előtt. A politikai pluralizmus meghonosítására tett korábbi kísérletek sorsa túlságosan is jól ismert, akár nem-kommunista erők kezdeményezték (mint a kelet-európai szocialista és néppártok közvetlenül a háború után), akár maguk a kommunista pártok (Csehszlovákia 1968), akár a munkásosztály valódi tömegmozgalma (a Szolidaritás 1980–81-ben). Ennek tükrében nagyon is elképzelhető, hogy minden szubjektív szándéka ellenére az uralkodó elit végső célja mégiscsak saját uralmának fenntartása, elsősorban a Szovjetunióban, amely mindenütt a „valódi szocializmus utolsó mentstváraként” lép fel, miközben az egész világon saját nagyhatalmi érdekeit követi. A történelmi materialisták valószínűleg abban reménykednek, hogy az objektív követelmények végső soron majd csak érvényesülnek, de ez a „végső soron” talán túl van Nove működőképes szocializmusának horizontján. Kétséges, hogy belátható időn belül a „létező szocializmus” országainak kommunista pártjai hajlandóak lennének lemondani „vezető szerepükről”.

A működőképes szocializmus szoros értelemben vett politikai előfeltételének (nevezzük „erős feltételnek”) megvalósulása tehát nemigen tűnik biztatónak. Ám mit mondjunk a kisebb kaliberű politikai változásokról, amelyeket olykor – a demokratizálástól megkülönböztetendő – liberalizálásnak neveznek? Hiszen végül is a diktátor halála előtt tetőző sztálinizmushoz képest az állam és polgárai közötti viszony alapvető változásokon ment át a „létező szocializmus” országaiban, s némelyikük (elsősorban Magyarországot szokás említeni), egyenesen liberalizmusáról híres. A politika terén ez a folyamat a helyi döntésekbe való nagyobb beleszólást jelent – vagy legalábbis jelenthet –, nevezetesen élénkebben működnek a helyi hatóságok, illetve képviselve vannak a dolgozók a vállalatok irányításában. Téves lenne tagadni e fejlemények jelentőségét, amelyek még fontosabbá válhatnak, ha a gazdasági reform megnöveli a helyi egységek autonómiáját. De amíg a politikai rendszer egészének „monoarchiája”¹⁷ érintetlen marad, addig sem a valódi helyi autonómia, sem a helyi vagy általános problémák megoldása nem lesz képes érdemlegesen befolyásolni az információs illetve motivációs korlátokat. Ezért a

helyi részvételt fokozó intézkedések önmagukban még a működőképes szocializmus politikai pótfeltételeinek („gyenge előfeltételeinek”) megvalósulásához sem elegendők.

Barátom és munkatársam, Tadeusz Kowalik felvetett egy olyan elképzelést, amely — ha megvalósítható — megfelelhet a „gyenge feltételünknek”. Olyan korlátozott politikai pluralizmusra gondol, amely — az egypártrendszerű állam fő szervein kívül — lehetővé tenné, hogy a nagyobb társadalmi csoportok *független* szervezeteken (szabad szakszervezetek, paraszt-szövetségek, fogyasztói egyesületek) keresztül adjanak hangot érdekeiknek. Kowalik megpróbálta felvázolni az „alapvető reform” fogalmát,¹⁸ arra a feltételezésre támaszkodva, hogy az alulról jövő nyomás nélkülözhetetlen ugyan, ám a belátható jövőben nem képzelhető el rendszerváltozás „az uralkodó elit eltökélt reformista szándéka nélkül”. E szándék természetesen mindaddig nem jelentkezhetsz, amíg a politikai vezető szerepről való lemondást jelenti; ezért olyan kompromisszumra kell törekedni, amely egyszerre biztosítaná a kommunista párt vezető szerepét és a nép jogát arra, hogy független szervezeteket alakítson. Egy ilyen reform kétségtelenül nagy lépést jelentene a működőképes szocializmus politikai előfeltételeinek megteremtése felé, s nemcsak közvetlen hatása lenne, hanem megújítaná a helyi részvétel szellemét és lehetőségeit. Az egyetlen probléma, hogy kivitelezhető-e egy ilyen reform: hogyan tartható fenn a „párt vezető szerepe” — amelyet a gyakorlatban még soha nem értelmeztek másképp, mint hatalmi monopóliumot —, ha emellett a társadalom legérzékenyebb szféráiban valóban független szervezetek működhetnek? Az 1980-as gdanski egyezmény szerencsétlen kimenetelét nem tekinthetjük a kivihetetlenség abszolút bizonyítékának; elvégre a körülmények megváltozhatnak, beleértve a párt vezetőinek a kompromisszumra vonatkozó nézeteit is. Persze ezt a beszédes példát támasztják alá azok a módszerek, amelyekkel Lengyelországot és a többi kommunista országot a Szolidaritás beiktatása óta irányítják.

Nove szerint a működőképes szocializmus következő alapja a *gazdasági tulajdon pluralitása*, a termelőeszközök állami (országos és helyi), szövetkezeti és magántulajdonának koegzisztenciája. A hangsúly itt a „koegzisztencián” van, mivel nem átmeneti taktikai megoldásról van szó, sőt nem is hosszabb távra szóló rende-

zsről, mint például a lengyel mezőgazdaságban, ahol a magán-
szektort szükségből épp hogy megtűrik, miközben állandóan
ostromolják és megakadályozzák teljes gazdasági potenciáljának
kifejlesztését. A működőképes szocialista gazdaság: vegyes gazda-
ság, s noha alapjában egyetértek Nove a) pontjával e „vegyület”
arányait illetően, úgy gondolom, hogy inkább egy adott törté-
nelmi szakasz gazdasági követelményeit tükrözik, semmint egy
hajlíthatatlan dogmát. Szerintem a működőképes szocializmus
szempontjából nagyon fontos, hogy mindegyik tulajdonforma
– társadalmi és gazdasági működőképességét bizonyítandó –
mintegy kiérdemelje a maga részét a nemzeti erőforrásokból, és
növekedése vagy csökkenése bizonyos jól definiálható kritériu-
mok – nem mindig piaci kritériumok, s nem is doktrinér krité-
riumok – alapján változzon. Egy ilyen vegyes gazdaságnak köz-
vetett politikai hatásai is lennének: nem vezetne ugyan automa-
tikusan a politikai rendszer pluralizálódásához, de feltétlenül
korlátozná az állam hatalmát, (amely többek között a munka-
lehetőségek kézben tartásán keresztül érvényesül), és így kedve-
zőbb feltételeket teremtene a politikai jogokért vívott harc szá-
mára.

Kivitelezhetőnek tekinthetjük-e a „létező szocializmus” át-
alakítását egy ilyen vegyes gazdasággá? Nem minden fenntartás
nélkül, de pozitívabban felelnék erre a kérdésre, mint a politikai
feltételekkel kapcsolatban, és kevésbé egyöntetűen a keleti blokk
egészére nézve. Kétségtelen, hogy a „létező szocializmusnak” sem
kezdeti, sem pedig stabilizációs korszaka nem támasztja alá a
valódi vegyes gazdaság kifejlesztéséhez fűzött reményeket. A
Szovjetunióban mind az 1917 októbere előtti szerény társadalmá-
sítási programot, mind a NEP száznyolcvan fokos fordulátát
(amelyet Lenin „vszerioz i na dolgo”-nak / komolynak és hosszú
időre szólónak/ szánt) elsöpörték. Ténylegesen eltörölték nem-
csak a magánvállalkozást, hanem a „szövetkezeti-kolhoz” gazdál-
kodást is – ezekre az alkotmányok és a szöveggyűjtemények mint
a termelőeszközök „másik fajta” szocialista tulajdonformájára
hivatkoznak –, amelyek már csak nevükben különböznek az
állami tulajdontól. Egészen a legutóbbi időkig még a kisebb ön-
álló csoportokkal („brigádokkal”) kötött bérleti szerződések
elterjesztését is mereven elvetették, mind a mezőgazdaságban,
mind másutt; sőt sokszor kellemetlen következményekkel járt

ilyen irányú javaslatot tenni. A kelet-európai „népi demokráciák” kifejezetten elkötelezték magukat a vegyes gazdaság mellett, amikor a második világháború után a „szocializmus új útjára” léptek, ám a NEP itt még rövidebb életű volt, mint a Szovjetunióban, még ha az ellenük életbe léptetett módszerek kevésbé voltak is kemények, és ha sikerült is bevezetni bizonyos új jelenségeket. Ezt a megfeneklést hagyományosan a szovjet nyomásnak szokás tulajdonítani, amely tagadhatatlanul létezett és nyilvánvalóan élvezte is a szovjet táborhoz tartozó kelet-európai vezetők támogatását. De talán mégsem csak erről volt szó. Először is, a helyi kommunista vezetők valószínűleg gazdasági téren vonakodtak a legkevésbé a szovjet rendszer bevezetésétől,¹⁹ másodsor, Jugoszláviában és Kínában, ahol pedig ellenálltak a szovjet nyomásnak, hasonló tendenciák mutatkoztak a magán- és szövetkezeti gazdálkodás felszámolására vagy legalábbis szigorú korlátozására; harmadszor, az állam minden alkalmat felhasznált gazdasági pozícióinak kiterjesztésére: ezt bizonyítja például az NDK-beli állami/magán vegyesvállalatok hirtelen államosítása 1972-ben,²⁰ vagy az állami gazdaságok kiterjesztése a hetvenes években Lengyelországban. Szemben a marxizmus (európai értelemben vett) szociáldemokrata ágával, amely elismerte a társadalmi tulajdon többféle lehetséges formáját, és egyes esetekben (Ausztria, Lengyelország stb.) kifejezetten támogatta a szövetkezeti mozgalmat, a kommunisták mindig államosítás-pártiak maradtak. Működésüket egy ideológia (állami tulajdon = szocialista tulajdonviszonyok), és egy gyakorlati politikai-gazdasági célkitűzés-rendszer állandó kölcsönhatása jellemzi (az egypártrendszer megköveteli a gazdasági erőforrások monopolisztikus kontrollját, ugyanakkor az állam a gyorsított iparosítási program nélkülözhetetlen eszköze).

Mindezek ellenére nem lenne helyes figyelmen kívül hagyni néhány olyan, az utóbbi időben tapasztalt jelenséget, amely némi rugalmasságról tanúskodik az itt tárgyalt kérdések kapcsán. Sztálin halála után a mezőgazdaság nem-állami szektora lassú és téveteleg feltámadásának lehettünk tanúi. A kolhoztagok helyzete, a háztáji gazdálkodás és az élelmiszer-termelés egyéb hasonló formái fokozatosan javulni kezdtek és még a Szovjetunióban is támogatást élveznek manapság, nem szólva Bulgáriáról és több más országról, ahol büszkén emlegetik őket a statisztikai jelentések.

Magyarország még ennél is messzebbre ment és sikeres együttműködést honosított meg a kollektív és a magángazdálkodás között, a szövetkezeti kereteken belül. Jugoszláviában és Lengyelországban, ahol az egyéni gazdálkodás túlélte a kollektivizálási lázat, a fokozatos felszámolást szorgalmazó politikát nem egyszerűen az egyéni gazdálkodás kelletlen megtűrése, hanem egyenesen állandó adottságként való gondos ápolása váltotta fel. Kínában pedig a „családi felelősségen alapuló termelés” elsőprő erejű reformja megszilárdította a magánvállalkozást, még ha elzárkózik is a földmagántulajdon visszaállításától. Egy olyan országban, mint Kína, a mezőgazdaság különleges jelentősége miatt az ilyen arányú változások önmagukban is óriási hatást gyakorolnak a gazdaság többi területére. Ezt tükrözi a magán- és a valódi szövetkezeti kisvállalkozások számának növekedése a mezőgazdaságon kívül, és a helyi hatóságok vezette vállalatok szerepének lényeges megnövekedése is.

Az európai kommunista országokban a legális magánvállalkozás országonként és ágazatonként eltérő mértékű. A Szovjetunió, az NDK, Csehszlovákia és Románia nemigen változott; Magyarország, Lengyelország, Bulgária és Jugoszlávia merészebb, de egyenetlen politikát folytat. Általában a magánvállalkozás gyorsabban terjed a turizmus, a szolgáltatások és a vendéglátóipar területén (a bérletbe adást is beleértve), mint a termelés terén (kivéve a divatot). A külföldi tőkebefektetések érdekében is tettek lépéseket, és ott, ahol nemcsak kezdeti kísérletezésről van szó, e tendencia az iparba is beszivárog.²¹ A gazdasági tervezés és irányítás egészét tekintve a szövetkezeti szektornak van némi reménye arra, hogy visszaszerezze az államtól való függetlenségét. Szembeötlő a vegyes tulajdonrendszer Magyarországon 1968 óta, a közelmúltban pedig Lengyelországban is, bár az 1982-ben bevezetett reformintézkedéseket itt nagyon következtelenül alkalmazzák.

A vázolt fejleményeket mindazonáltal nagy óvatossággal kell értékelni. A „vegyület” még a legmerészebb kezdeményezések esetében sem éri utól a forradalmat közvetlenül követő korszakot, és egyes országokban – elsősorban a Szovjetunióban – nagyon kevés változás történt. De az eddigi és a közeljövőben várható fejlemények léptéke meghaladja a szovjet NEP-et és a többi országban lezajlott hasonló folyamatokat. Annak idején úgy gon-

dolták, hogy e folyamatok a szocialista – elsősorban az állami – keretek kezdeti gyengeségét tükrözik, de végülis emezek bebizonyítják majd fölényüket. Ezzel szemben, ha *ma* a nem-állami szektort terjesztik ki, az feltétlenül azt bizonyítja, hogy megbukott az az elv, mely szerint „minél több az állami vállalat, annál erősebb a szocializmus” (mármint a működőképes szocializmus). Másfelől azonban, ha a nem-állami vállalatok érzékelhetően elősegítik a gazdasági teljesítmény növekedését, elsősorban a fogyasztók kielégítése révén, akkor ez egyben politikai hitelt is biztosít a rendszernek. Mondanunk sem kell, hogy még mindig vannak hihetetlenül erős politikai és ideológiai gátlások, többek között a megnövekedett magán- (de nem feltétlenül szövetkezeti) szektornak a *jövedelmek és a vagyon megoszlására* gyakorolt következményeivel kapcsolatban. Másrészt, mivel az egypárt-állam döntései nem kerülnek nyilvános elbírálás alá, az emberek továbbra sem bíznak a magánszektor támogató politika stabilitásában, ami pedig kedvezőtlenül hat a hosszútávú produktív befektetésekre. Összefoglalva, tehát viszonylag kicsi a valószínűsége annak, hogy a „létező szocializmusban” a vegyes gazdaság a Nove által megjelölt arányokra tesz szert, ám bizonyos fejlődésre azért lehet számítani, természetesen alapvető eltérésekkel a különböző országok gazdasága között.

A politikai és tulajdonjogi rendszerhez közvetlenül kapcsolódik a gazdasági mechanizmus problémája, azaz a *gazdaság működési rendszere*: a tervezési és irányítási módszerek, valamint az (országos és helyi szintű) állami közigazgatás és az állami és társadalmi tulajdonban lévő vállalatok viszonya. Ez a kérdés régóta napirenden van a szocialista országokban; egyrészt mint a terv és a piac viszonyának elméleti problémája, másrészt mint a *gazdasági reform* gyakorlati problémája. Az újságírók annyira homályossá koptatták a „gazdasági reform” fogalmát, hogy ma már a tervezési és irányítási módszerek legcsekélyebb változtatását is gyakran reformnak titulálják. Ezért e fogalom pontosításra szorul. Én magam úgy definiálnám, mint a gazdasági rendszer működési *elvéinek* olyan jellegű megváltoztatását, amely újfajta gazdasági mechanizmus kialakításához vezet. Még pontosabban, egy „létező szocialista gazdaság” akkor válik megreformált gazdasággá, amikor eltörli a kötelező tervcélkitűzéseket és az erőforrások természetbeni elosztását, és helyükbe autonóm tervezést állít a legkü-

lönbözőbb szinteken (országos, ágazati és vállalati szinten), s ennek eredményeképpen az állam szabályozó funkciója a piac elemeinek (árak, ösztönzési formák, pénz- és adópolitika) megfelelő kiigazításán keresztül érvényesül. Nem érdemes hosszasan időzni definíciókon és finom megkülönböztetéseken, hiszen egyetlen gazdasági rendszertől sem várható el, hogy tiszta formákban működjék. Értjük be annyival, hogy a „létező szocializmus” országai közül eddig csak Magyarország és Jugoszlávia tett eleget a megreformált szocialista gazdaság általam felállított kritériumainak (és a kettő között is nyilvánvalóan nagyok a különbségek). Nove „kivitelezhető szocializmus” kétségtelenül szintén olyan gazdasági rendszer, amelyben megtalálhatók az itt definiált megreformált gazdaság elemei.

A „létező szocializmus” országaiban több mint harminc éve napirenden van a gazdasági reform kérdése. Az eredmények azonban korántsem meggyőzőek; Jugoszlávián kívül a szovjet blokkban egyedül a magyar gazdaságról mondható, hogy megreformálták. Gyakran vetődtek fel és vetéltek el különféle reformprogramok; így az 1965-ös „Koszigin-reform” a Szovjetunióban; az NDK „új gazdasági rendszere” a hatvanas évek közepén; az 1958-as csehszlovák minireform és az 1968-as Prágai tavasz, amely idegen csapatok bevonulásával végződött; a hatvanas évek végén beindult bolgár kísérlet és a különleges politikai-gazdasági helyzetben lévő Lengyelország számos próbálkozása az elmúlt tizenöt év során. Ahol a nyolcvanas években került sor újabb mozgolódásra, mint Bulgáriában és a Szovjetunióban, ott lassú és tétova volt, és minduntalan megtorpant a tulajdonképpeni reform küszöbén. Kína – a mezőgazdaságot és a külkereskedelmi kapcsolatokat illető egyes intézkedéseken kívül – hasonló cipőben jár. Miért? Mint sokan mások, én is megpróbáltam válaszolni erre a kérdésre, és az akadályok három csoportjára mutattam rá: politikai, társadalmi és intézményesnek nevezhető akadályokra (itt a terv és a piac összeegyeztetésének főbb nehézségeire gondoltok).²² Ezek részletes elemzése meghaladja e tanulmány kereteit, de kölcsönhatásuk olyannyira a tárgyunkhoz tartozik, hogy röviden foglalkoznunk kell velük.

Legtöbbször a politikai természetű akadályokat szokták elsőként említeni, mivel a gazdasági reformot az uralkodó elitnek kell szentesítenie és bevezetése az állami szervek megfelelő intézke-

déseitől függ. Az utasításos rendszerből a szabályozott piaci rendszerbe való átmenetet a monoarchia érdekeivel ellentétesnek szokás tekinteni, és ezért az a vélemény alakult ki, hogy az uralkodó elit rendíthetetlen ellensége a gazdasági reformnak. A reform és a politikai átalakulás viszonya ugyan bonyolultabb ennél,²³ de a tapasztalatok valóban azt mutatják, hogy az elit úgy tekinti a reformot mint a politikai monopóliuma elleni súlyos fenyegetést. Ez nemcsak akkor van így, amikor a (gazdasági és területi értelemben vett) helyi egységek megnövekedett gazdasági autonómiája összekapcsolódik különféle öngazgatási tendenciákkal — nem is szólva a politikai pluralizmusra törekvő népi mozgalmakról —, hanem még akkor is, amikor a gazdasági reform terve határozottan elszigetelt marad. A félelemhez, hogy a reform alapjaiban veszélyezteti a politikai rendszert, hozzájárul a „rendszert támogató rétegek” — pártapparátus, állami bürokrácia, tervező és irányító hierarchiák, stb. — ádáz ellenállása. Ezeket a rétegeket ugyanis közvetlenül érinti a gazdasági reform, főleg ha felforgatja — márpedig a reformok ezt teszik — a nomenklatura káderszelekciós mechanizmusait. Mindezen túl figyelembe kell venni az ideológiai tényezőket és politikai legitímáló szerepüket is, habár nézetem szerint ez csak másodlagos tényező.

Ugyanakkor előfordulhat az is, hogy a piac-orientált reform az uralkodó elit politikai érdekében áll, sőt szüksége van rá. Válsághelyzetekben olykor a gazdasági mechanizmus megváltoztatása az egyetlen menekvés, amint azt Lenin is belátta, amikor ráerőltette a NEP-et az elképedt bolsevik pártra.²⁴ Kevésbé drámai helyzetekben a reform tűnhet a legjobb eszköznek az életszínvonal stagnálásából adódó feszültségek levezetésére és ily módon a fennálló politikai rend megszilárdítására. A háború utáni példák ugyan nem olyan látványosak, mint a szovjet NEP, de azért épp elég ékesszólóak. Jugoszláviában például a vezetőség hirtelen átérése a szélsőséges gazdasági centralizmusról a piacgazdaság bevezetésére fontos eleme volt a sztálinista fenyegetés ellen hazai támogatást kereső politikának. Ugyanígy a reform utáni Magyarország viszonylagos politikai stabilitása és a 80–81-es lengyel felfordulás közötti drámai kontraszt is minden bizonnyal jó lecke a kommunista elit számára. Még a szovjet nagyhatalmi számítások sem ellenkeznek mindig a reformmal; igaz, hogy az

utasításos gazdasági rendszer mindmáig hasznosnak bizonyult a hatalmas katonai felépítmény fenntartásához (az erőforrások szelektív koncentrációja révén), ám a „konzervatív modernizáció” gyengeségeit, a gazdaság egészének csekély újítképeségével súlyosbítva, végül talán még a tábornokok is túrhetetlennek fogják érezni.

A „Gorbacsov-jelenségről” szóló elemzések jó részét áthatja az a gondolat, amely egyaránt hódít a nyugati szovjetológusok és feltehetően egyes szovjet és kelet-európai reformista csoportok körében, hogy egy ponton a gazdasági reform érdekében munkáló politikai tényezők felülkerekedhetnek. A felülről jövő reform esélyei természetesen nem feltétlenül elenyészőek, még ha a múltban az efféle kezdeményezéseket a lehető legkevésbé engedték is érvényesülni. A gazdaságpolitika kisebb módosításait, amelyek valamilyen váratlan erőforrás kihasználásán alapultak, előnyben részesítették a rendszerbeli változtatásokkal szemben; a szervezettség és a munkafegyelem megszilárdítását a gazdasági mechanizmus átalakításával szemben; a félmegoldásokat az elöregedett intézmények és módszerek radikális felszámolásával szemben (a központi tervező és irányító szervek gyakorlatilag változatlanok maradtak); és, ami a legfőbb, a felülről jövő reformkezdeményezéseket – kivéve Csehszlovákiában 1968-ban – szigorúan a gazdaságra korlátozták, kizárva a politikai pluralizmus felé tett legkisebb lépést is; sőt, a gazdasági reformintézkedések kifejezetten a politikai rendszer változásának megelőzésére irányultak. Ez nemcsak a meghiúsult reformok esetében világos, hanem a Jugoszláviában és Magyarországon életbe léptetett reformokra is áll: a monoarchia lényegében itt is érintetlen, a mindennapi élet bizonyos fokú liberalizálódása ellenére, amely a „politikai közömbösség területének” kiszélesedésén nyugszik.

A nem-politikai természetű gazdasági reform tehát kivitelezhető. De vajon működőképes-e? Már beszéltünk arról, hogy általában mennyire fontos a politikai pluralizmus a működőképes szocializmus szempontjából. Ám még fontosabb az utasításos rendszerből a megreformált gazdasági mechanizmusba való átmenet során. A rendszerbeli változások önmagukban véve még nem vezetnek minden szinten kézzelfogható eredményekhez, és a piac megnövekedett szerepe kedvezőtlenül hathat a legkülönbözőbb társadalmi rétegek érdekeire. Így például az egyszerű

munkások (főként a legkevésbé képzettek) között sokan fenyegetőnek érezhetik a „túlalkalmazás” elleni küzdelmet: ez ugyanis veszélyeztetheti a félhivatalos béralku lehetőségeit, amelyek pedig, főleg független szakszervezetek hiányában, nagyon is értékesek. A mikroökonómiai értelemben vett (egy adott munkahelyen belüli) teljes állásbiztonság megszűnhet — sőt, szinte biztosan megszűnik —, ha a vállalatok konkurenciába kerülnek egymással, ha a termelést és az alkalmazottak számát bármikor csökkenteni lehet, sőt a vállalat bármikor bezárhat. Ha a bérezés és a vállalat teljesítménye szorosabban függ össze, akkor ugyanazért a munkáért nagyon különböző béreket lehet fizetni stb. Elterjedt nézet, hogy a gazdasági vezetők örömmel megszabadulnának a bürokrácia gyámkodásától; de ez sem egészen igaz azoknak a vezetőknek a túlnyomó többségére, akik — mint például a Szovjetunióban — már az utasításos gazdaságban nevelődött harmadik, sőt negyedik generációhoz tartoznak. A gazdasági reformnak tehát nemcsak az *apparátcsikok*, hanem más társadalmi rétegek is útját állhatják. Ezeken az akadályokon nem lesz könnyű úrrá lenni, hacsak a népesség legszélesebb rétegeit nem ösztönzik a gazdasági reformhoz kapcsolódó politikai célok is. Lévén ez gyökeres ellentéte annak, amit az uralkodó elit kíván, máris előttünk áll a *circulus vitiosus*: a politikailag steril gazdasági reform — amely kevésbé hatékony, ám számos fontos érdeket sért —, esetleg kisebb stabilitáshoz vezethet, ez pedig reform-ellenes intézkedéseket vonhat maga után, amelyek annál is könnyebbek, mert a gazdaságot irányító párt- és állami struktúrák (biztos, ami biztos!) változatlanok maradtak.

A „reform-ciklus” e — természetesen sematikus — képe segíthet a múlt kudarcainak értelmezéséhez, sőt némi jóslat-értéke is lehet. Ami a két életben maradt gazdasági reformot illeti, ezek a következetlenségek magyarázatában lehetnek hasznunkra. Vegyük például Jugoszláviát. Az öngazgatás hivatalos ideológiája decentralizáló tendenciákat szül; ám a rendíthetetlen egypártrendszerhez társulva nem piaci közeget teremt a független vállalatok köré, hanem a gazdasági hatalmat a párt- és állami hierarchia alacsonyabb szintjeire bízta. A többenemzetiségű államszövetség különleges körülményei között e folyamat egyik legfontosabb következménye az, hogy a különböző köztársaságokban és autonóm területeken elhatalmasodnak a centrifugális erők, ez a jelen-

Ég pedig nemcsak Jugoszláviának okoz gondot, hanem valószínűleg a Szovjetunióban is reform-ellenes érzelmeket táplál.

Több szakértő szerint a monoarchia fennmaradása Magyarországon jelentős szerepet játszott abban, hogy 1972 és 78 között megszakadt a reform-folyamat, sőt egyfajta ellen-fordulat következett be. A központi gazdasági vezetés alapvetően változatlan struktúrái valamint a helyi párt- és állami szervek továbbra is beavatkoztak a piac szabályozott működésébe. E beavatkozás egyik legszembetűnőbb eredménye a pénzügyi eszközök – adók és szubvenciók – szélsőségesen egyedi alkalmazása volt. Emiatt a vállalatok magatartása a vártnál kevésbé tért el az utasításos gazdaságban megszokottól, lévén hogy a mai napig ugyanolyan alkudozás folyik a pénzügyi normák körül, mint azelőtt a régi típusú tervutasítások körül. A kivételesen kedvezőtlen külső körülmények ellenére a magyar reform kétségkívül pozitívan hatott a gazdaság teljesítményére és az egyensúlyzavarok kiküszöbölésére; ugyanakkor arra is rávilágított, milyen nehezen fér meg egymással a központi tervezés és a szabályozott piaci mechanizmus. Az elmúlt években folytatott igen élénk és árnyalt gazdasági vitákból az derül ki, hogy a nehézségek forrását nem politikai tényezőkben keresték, hanem a reformtervek következetlenségében, s ennek megfelelően a piaci viszonyok további fejlesztése mellett törnek lándzsát. Az is lehet persze, hogy a viták résztvevői a politikai kereteket egyszerűen *adottnak* tekintik, és ezért keresik másutt a gyógyírt. Ha ez így van, az alábbi paradoxonnal állunk szemben: a szocialista gazdaság piacgazdasággá való alakítása helyettesíti a politikai pluralizációt! A konkrét javaslatok elemzése nélkül nehéz megítélni, hogy a tervezett fejlődés olyan messzire menne-e a piacgazdaság felé, hogy a másik oldalról kérdőjelezné meg Nove „működőképes szocializmus”-modelljét, bevezetvén egy „korlátlan piaci mechanizmust, amely egy adott ponton megsemmisíti önmagát és túrhetetlen társadalmi egyenlőtlenségeket teremt”.²⁶ Annyi mindenesetre bizonyos, hogy az említett viták túllépnek a „szabályozott piaci mechanizmussal rendelkező, központilag tervezett gazdaság” általam valaha vallott modelljén,²⁷ amely azt irányozta elő, hogy a legfontosabb makroökonomiai döntéseket – elsősorban a beruházások arányát és alapszerkezetét illetően – központilag hozzák meg, és nem feltétlenül piaci kritériumok alapján.

Világos, hogy a szocialista gazdaság ilyen irányú fejlődése súlyos problémákat okozna, főleg ha a tőkepiac válik a beruházási erőforrások termelésének és elosztásának fő csatornájává. Az első probléma az, hogy a tőkepiac, mint a pénzügyi közvetítés fő formája, összeegyeztethető-e az állandó és országos méretű teljes foglalkoztatottsággal. Mint a második részben említettem, már csak ezért sem lehet a gazdaságot egyszerűen a piac láthatatlan kezére bízni; nem lehet ugyanis arra számítani, hogy ez utóbbi képes lesz megteremteni a nélkülözhetetlen összhangot az árak és bérek viszonya valamint a beruházások mértéke között. Úgy is lehet persze érvelni, hogy a teljes foglalkoztatottságot fel kell áldozni a termelékenység növekedése érdekében; ám függetlenül attól, hogy a társadalom mit nyer és mit veszít ezen a kompromisszumon, ez mindenesetre a szocializmus egyik legfontosabb alkotóelemét ásná alá. A második probléma az, hogy a tőkepiac összeegyeztethető-e az országos illetve helyi állami vállalatokkal. Ezt a kérdést a két háború közötti Lange–Lerner-féle piaci szocializmus-modellek sem tisztázták, ugyanis nem törődtek a gazdasági vezetők motivációjával. A probléma azonban sürgetővé vált, amikor Jugoszláviában fokozatosan felgyülemlettek a különböző tapasztalatok a kibontakozó tőkepiaccal kapcsolatban. A jugoszláv munkások részesedése a vállalatok eredményeiben nem személyes tulajdonon, hanem kizárólag alkalmaztatásuk tényén nyugszik. Ha állásukat elveszítik, megszűnik érdekeltségük is, s ez a tény alapvetően meghatározza állásfoglalásukat azzal kapcsolatban, hogy miképpen kell elosztani a nyereséget a (fogyasztásra és egyéni takarékoskodásra szánt) személyes jövedelmek és a kollektív beruházások között. Azoknál az állami vállalatoknál, ahol nincs önigazgatás, a piac kockázataival és változékonyságával a felsőbb vezetőknek és bizonyos felügyeleti szerveknek kell foglalkozniuk. Ez a megoldás minden bizonnyal veszélyezteti a hosszútávú érdekeket és távolról sem növeli a felelősségérzetet, hacsak — kevéssé reális módon — nem tételezzük fel, hogy szinte határtalan az érintettek „szociális beállítottsága”. A tulajdon-probléma fontosságát bizonyítja az is, hogy a kezdetleges tőkepiac viszonylag sikeres példáival — főleg Magyarországon — szinte kizárólag az állami szektoron kívül, a szövetkezeti és magánvállalatoknál találkozhatunk. Mindez persze nem jelenti azt, hogy az állami vállalatok és a tőkepiac kombi-

nálására tett kísérletek eleve kudarcra vannak ítélve. A Magyarországon 1984-ben bevezetett intézményes változások (az állami vállalatok három kategóriába való sorolása a piactól való függésük szerint, a megoldás felé vezető lépésnek tekinthetők. De a tulajdonjogi viszonyok újragondolása és újraértelmezése a piaci mechanizmus szélesebb körű alkalmazásának idején egyre fontosabb szerepet játszik a reform-párti közgazdászok és szociológusok elméleti vitáiban.²⁸

Összefoglalás

Milyen következtetést vonhatunk le a fenti fejtegetésekből a „létező szocializmus” működőképes szocializmussá való átalakításának lehetőségeire nézve? Ha Alec Nove „kivitelezhető szocializmusát” olyan egésznek tekintjük, amelynek alkotóelemei egymástól elválaszthatatlanok, a kilátások – legalábbis a könyvben körülhatárolt időszakon belül – meglehetősen sötétek. Részleges változásokra azért számíthatunk, ám minden azon múlik, hogy mekkora a távolság köztük és a szovjet katonai hatalom szent és sérthetetlen állásai között. Az adott körülmények között érdemes küzdeni ezekért a részleges változásokért is, még ha nem is felelnek meg a működőképes szocializmus kritériumainak. Ugyanakkor elemzésünkéből az is kiderült, hogy a részleges és elszigetelt reformok bevezetése azzal a kockázattal jár, hogy még a részleges célok sem valósulnak meg. A teljesség hiányából eredő következtetlenségek ugyanis tompítják a pozitív hatásokat és ez ahhoz vezethet, hogy a gyógyírt ismét a megszokott rendszer logikáján belül kezdik keresni. A reformálatlan, de újjászervezett kelet-német gazdaság, amely viszonylag jó teljesítményt nyújt, jelenleg ezt az alternatívát képviseli. Más országokba való átültetése azonban erősen kétséges.

Általánosabb következtetésként azt szeretném hangsúlyozni, hogy a szocializmus és a forradalmi marxizmus nevében elkövetett károk kijavítása hatalmas akadályokba ütközik. Azt is hozzátenném, hogy e károk közül csak nagyon keveset lehet a „nem volt más választás” számlájára írni... Maradjunk tehát a jövőnek szánt üzenetnél. A szocializmus híveinek alapvető kötelessége, hogy elutasítsák a „létező szocializmus” jelenlegi mintá-

ját, akármilyen történelmi körülmények és egyéb tényezők formálták is olyanná, amilyen. Ha, akár a legjobb szándéktól vezetve, elfogadjuk ezt mint valami „ideiglenes” kényszerűséget, akkor e képződmény rákos daganatként torlaszolja el a működőképes szocializmus útját. Meggyőződésem, hogy a „létező szocializmus” gyakorlatából ezt az alapvető tanulságot kell levonnia minden szocialista mozgalomnak, a fejlett országokban és a harmadik világban egyaránt.

Jegyzetek

- 1 *The Economics of Feasible Socialism*, Allen and Unwin, London 1983. 156. old.
- 2 W. Brus, *Socialist Ownership and Political Systems* (A szocialista tulajdon és a politikai rendszerek), London 1975.
- 3 A jugoszláv álláspont szerint az államosítás a társadalmasítás első foka, és ez utóbbi az önigazgatással párhuzamosan fejlődik.
- 4 J. A. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, Ötödik kiadás, London 1976, 167, 170–71. old.
- 5 Nove, id. mű 58. old.
- 6 Lásd a *Market in a Socialist Economy* (A piac a szocialista gazdaságban) c. könyv (London, 1972) második részét. A könyv egy lengyelül 1961-ben kiadott tanulmányom igen szegényes fordítása.
- 7 Lásd L. Pellicani: „Da Marx a Stalin”, *Mond’Operaio* 10/1984; és az én vitacikkemet, „Il socialismo e il mercato: Da Marx a Stalin”, *Mond’Operaio*, 4/1985.
- 8 Id. mű 116. old.
- 9 C. Kerr: *The Future of Industrial Societies. Convergence or Continuing Diversity?* (Az ipari társadalmak jövője: konvergencia vagy további különbségek?), Cambridge, Mass. 1983. 109. old.
- 10 Id. mű, 236. old. Hasonló érvelést olvashatunk Nove recenziójában Milton Friedman írásáról: „Market Mechanism and Central Economic Planning” (Piaci mechanizmus és központi tervezés), Center for Research into Communist Economies, alkalmi kiadvány, No 1. London 1984.
- 11 E feltételek bonyolultságát és elvontságuk fokát jól mutatja be Kornai János: *Anti-Equilibrium. On Economic Systems Theory and the Tasks of Research*, (Az egyensúly-elmélet ellen. A gazdasági rendszerek elméletéről és a kutatás feladatairól), London 1971.
- 12 Lásd M. Kalecki: „Theories of Growth in Different Social Systems” (A növekedélmélet a különböző társadalmi rendszerekben), *Scientia*, 1970 május–június, és az én tanulmányomat in: „Kalecki’s Economics of Socialism” (Kalecki szocialista gazdaságtana), *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, vol. 39 1977 február.

- 13 Id. mű 227–28. old.
- 14 Id. mű 155. old.
- 15 Kornai János: *Economics of Shortage* (A hiány gazdaságtana), Oxford 1980. Magyarul: *A hiány*, Budapest 1980.
- 16 Lásd többek között a „konzervatív modernizálás” leírását: W. Brus és T. Kowalik in: „Socialism and Development”, *Cambridge Journal of Economics*, 1983/7.
- 17 A szó nem nevezhető túl szerencsésnek, de haszonnal állítható szembe Dahl „poliarchiájával”, mivel mindkettő lehetővé teszi, hogy egy politikai rendszert értékítélettől mentesen írjunk le. A fogalmat először „Political Pluralism and Markets in Communist Systems” (Politikai pluralizmus és piac a kommunista rendszerekben) c. munkámban használtam fel, in: *Pluralism in the Soviet Union*, szerk. S. G. Solomon, London 1983.
- 18 A fogalmat a „Fundamental Reform of Real Socialism” (A létező szocializmus alapvető reformja) c. összefoglaló cikk mutatja be, amelyet a Vienna Institute for Comparative Economic Studies fog közzéadni. Az „alapvető reform” fogalma – azaz a létező rendszer alapszerkezetén belül – végrehajtott értelmes változtatás Kalecki és Kowalik egyik közösen írt cikkéből származik, amely a jelenkori kapitalizmussal foglalkozott és Kalecki 1970-ben bekövetkezett halála előtt néhány héttel íródott. Ez a cikk megjelent lengyelül Kalecki összegyűjtött műveinek második kötetében és olaszul in: *Politica ed Economia*, 1971/2–3.
- 19 A problémát a „Stalinism and the People’s Democracies” (Sztálinizmus és népi demokráciák) c. cikkemben tárgyaltam, in. *Stalinism, Essays in Historical Interpretation*, szerk. R. C. Tucker, New York, 1977. Az intézményes változások átfogóbb leírásához lásd: „Post-War Reconstruction and Socio-Economic Transformation” (A háború utáni újjáépítés és társadalmi-gazdasági átalakulás), 22. fejezet, in: M.C. Kaser, szerk. *The Economic History of Eastern Europe 1919–1975*, II. kötet, Oxford 1985.
- 20 A problémát hosszasan elemzi A. Aslund: *Private Enterprise in Eastern Europe* (Magánvállalkozás Kelet-Európában), London 1985.
- 21 Vö. például az úgynevezett „Polonia vállalatokat”, amelyek lengyel emigránsok folyósította tőkével működnek.
- 22 Lásd többek között „The East European Economic Reforms – What Happened to Them?” (Mi lett a kelet-európai gazdasági reformokból?), *Soviet Studies*, 1979 április; „Soviet Economic Reforms”, *Europäische Rundschau*, 1985 január; és „The Political Economy of Polish Reforms”, *Praxis International*, 1985 július. Lásd W. Brus: „Political Pluralism...” id. mű.
- 23
- 24 A lengyel társadalomkutató Wladyslaw Bienkowski, aki a lengyel kommunista ellenállási mozgalom egyik vezetője volt a német megszállás alatt, *Theory and Reality* (Elmélet és valóság) c. munkájában (London, 1981) használja a „dinamikus megmerevedés” fogalmát,

- 25 amely az alapszerkezet fenntartása érdekében végrehajtott szabályozás stratégiáját jelöli. Alec Nove többször idézi ezt a munkát. Angolul az *Acta Oeconomica*-ban olvashatók; ezt az érdekes kiadványt az MTA publikálja.
- 26 Nove, id. mű, 227. old.
- 27 „The Market in Socialist Economy...” id. mű.
- 28 Nem meglepő módon ez különösen így van Jugoszláviában (vö. többek között A. Bajt: „A szocialista tulajdon néhány nyitott kérdéséről”, a *Pregled* c. Szerb-horvát lapban, 1982/11–12.) és Magyarországon (Bauer T. „The Second Economic Reform and Ownership Relations” (A második gazdasági reform és a tulajdonviszonyok), *Eastern European Economics*, 1984/3–4). Lengyelországban a „tulajdonjogi iskola” vezető képviselője Jadwiga Staniszkis szociológus, aki azonban láthatóan úgy gondolja, hogy személyes tulajdonjogok nélkül nincs gazdasági racionalitás. Ezt az állítást feltételnek kell tekinteni, mivel egy meg nem jelent tanulmányon alapszik, amely egy előkészületben lévő könyv része.